

MARIA ERIKSSON:

Staten, kapitalet och moralen

– om varför staten bör sälja sitt innehav i Vattenfall,
Svenska Spel och TeliaSonera

BERTIL OHLININSTITUTET är en liberal tankesmedja grundad 1993.
Institutets uppgift är att genom forskning och kvalificerad debatt i
svensk liberal tradition bana väg för nya tankar och nya frågor.

GRAFISK FORM OMSLAG: ATELJÉ LANDGRAFF
INLAGA: JONASSON GRAFISK DESIGN
PRIO DIGITALTRYCKERI, ÖSTERSUND 2010

Staten, kapitalet och moralen

– om varför staten bör sälja sitt innehav i Vattenfall,
Svenska Spel och TeliaSonera

ISBN 978-91-976648-8-2

Förord

Statliga företag är kanske inte lika effektiva som privata, men de kan behövas ändå – av moraliska skäl. Så låter det ofta när statliga företag försvaras mot en ensidig ekonomisk kritik. Men vad är det egentligen som säger att staten driver sina företag på ett speciellt moraliskt sätt? Att människor har olika moraluppfattningar gör det svårt att hitta en moralisk modell som passar alla. Som pensionssparare och konsument kan var och en av oss sätta ekonomisk kraft bakom våra moraliska krav på marknadens företag. Som delägare i ett statligt företag kan en enskild medborgare däremot i praktiken inte göra mycket annat än att acceptera den moraliska linje som företaget följer – eller överträder.

Maria Eriksson, ledarskribent på Svenska Dagbladet, belyser problematiken mer utförligt i denna skrift. Utifrån tre aktuella exempel argumenterar hon för att svenska medborgare själva borde få avgöra om de vill vara delägare i tysk brunkolsproduktion, vitryska mobiltelefoner eller svenska spelautomater, istället för att utgå från att Vattenfall, TeliaSonera och Svenska Spel är tre moraliska föredömen.

Själva poängen med en »moralisk privatisering« är att personer som till äventyrs ser Vattenfalls tyska kolkraftverk som en del av ett viktigt miljöarbete kan kvarstå som aktieägare i företaget, medan de som gör en annan bedömning inte längre behöver vara med och ta det yttersta ansvaret för sådan energiproduktion. TeliaSonera och Svenska Spel står inför lika svåra moraliska dilemman. Hur ska man bedöma kommunikationsteknologier som hjälper till att sprida demokratiska idéer samtidigt som de underlättar för diktaturer att övervaka sina medborgare? I vilken utsträckning kommer staten att begränsa det skadliga spelet när det samtidigt utgör en viktig inkomstkälla?

Att människor kommer att göra olika moraliska bedömningar i ovanstående frågor borde inte vara svårt för en liberal att ta till sig – och borde heller inte gå emot några grundprinciper hos människor med andra politiska uppfattningar. Maria Erikssons plädering för att låta människor själva ta moralisk ställning tillför ett nytt och viktigt perspektiv till den svenska debatten om statliga företag.

HENRIK JORDAHL OCH ANDERS RÖNMARK

*Ledamöter av Bertil Ohlininstitutets styrelse och redaktörer
för denna skrift*

Inledning

Ett energibolag som har Sveriges renaste el – och Tysklands lortigaste. Ett spelbolag som placerar ut de mest beroendeframkallande spelen i låginkomstområden. Och ett telekommunikationsbolag som är berett att bistå odemokratiska regimer med kontroll av medborgarna. Är det rimligt att svenska staten äger sådana företag? Det handlar om Vattenfall, Svenska Spel och TeliaSonera.

För samtidigt som allt fler kommuner sätter upp riktlinjer för vilken typ av verksamhet som kommunens pengar inte får investeras i – tobak, alkohol eller krigsindustri – tycks det vara fritt fram för statliga bolag att ägna sig åt etiskt diskutabla verksamheter. I vissa fall, som Svenska Spel, anses till och med det statliga ägandet vara en garant för att verksamheten sköts på ett etiskt försvarbart sätt. Den här rapporten visar att så inte är fallet. Den moral som företagens etiska riktlinjer och önskade framtoning antyder, visar sig i själva verket vara dubbelmoral.

För den borgerliga alliansen har ett viktigt politiskt mål varit att sälja statliga företag. Några vanliga argument för att minska det statliga ägandet är att företagen skulle bli mer lönsamma med en privat ägare; att statliga företag har ekonomiska fördelar som snedvrider konkurrensen; att staten får dubbla roller när den är både aktör på marknaden och den som sätter upp marknadens spelregler samt svårigheten att balansera mellan vinstintresset och politiska hänsyn.

Efter riksdagsvalet 2006 gjordes en lista med sex företag där det statliga ägandet skulle avskaffas eller minskas och i tre av dessa har det statliga ägandet avvecklats helt. Enligt en rapport som Näringsdepartementet låtit ta fram blir statligt ägda företag i genomsnitt mer lönsamma och effektiva när de privatiseras.¹ Det är positivt både för

1. Jordahl, H. Privatiseringar av statligt ägda företag – En litteraturöversikt med fokus på OECD-länderna. (2009).

de enskilda företagen, för statskassan och i förlängningen för medborgarna. Därför bör de övriga aviserade försäljningarna återupptas när det ekonomiska läget tillåter.

Den här rapporten argumenterar för att finansmarknadsminister Mats Odell då även sätter upp Vattenfall och Svenska spel på listan över företag som svenska staten inte bör äga, samt fortsätter med försäljningen av TeliaSonera. Utöver de ekonomiska argument som talar för en försäljning finns det också starka moraliska argument för det. Dels att medborgarna själva borde ha möjlighet att avgöra om de vill vara delägare i tysk brunkolsproduktion, vitrysk mobiltelefoni eller svenska spelautomater. Dels för att det vilar ett större moraliskt ansvar på svenska staten som dessutom skrivit under ett antal internationella konventioner om att skydda mänskliga rättigheter.

Motargumentet brukar vara att det behövs mer statlig styrning av företagen. Men som vi ska se i den här rapporten är det ingen garanti för att företagen sköter sig bättre. Ökad politisk styrning står dessutom i strid med de avkastningsmål som företagen samtidigt ska leva upp till.

Regeringen bör därför hörsamma den uppmaning som Maud Olofsson uttalade innan hon blev näringsminister: »Företag som inte kan bedrivas utifrån ambitiösa miljömässiga och sociala riktlinjer bör försäljas«.

Bakgrund

Svenska staten är en av Sveriges största företagsägare. Men efter att det statliga ägandet ökade decennierna efter andra världskriget har det minskat under de tre senaste decennierna. Olika regeringar – socialdemokratiska och borgerliga – har sålt hela eller delar av statliga företag, med olika motivering.²

»Medan socialdemokratiska regeringar har varit realpolitiska och pekat på sådant som »radikalt ändrade marknadsförutsättningar« och behovet att ge de statliga företagen »möjligheter att utvecklas som operatör på samma villkor som övriga aktörer på marknaden«, argumenterar alliansregeringen nu på mer ideologisk grund med formuleringar som att statliga företag omges »med flera begränsningar, jämfört med privat ägda företag, som hindrar deras möjligheter att utvecklas och växa«³

Bland de borgerliga partierna är stödet för att minska det statliga ägandet starkt. Den som går igenom borgerliga motioner i riksdagen under förra mandatperioden hittar flera som argumenterar för att vissa statliga företag ska säljas eller för att ägandet ska minska generellt (läs mer om detta i avsnittet »Dubbla budskap från politikerna«).

När alliansen kom till makten efter valet 2006 var också försäljning av statliga bolag en av de punkter som stod högt på dagordningen, under finansmarknadsminister Mats Odells ledning. Svenska staten hade då 40 helägda och 14 delägda aktiebolag. En lista upprättades över sex företag, till att börja med, där det statliga ägandet skulle minskas – Vasakronan, Nordea, OMX, SBAB, TeliaSonera och Vin&Sprit.⁴ Före

2. Munkhammar. Johnny (2007). Försäljning av statliga bolag under tre decennier.

3. Ibid.

4. Försäljning av vissa statligt ägda företag. (2007).

finansskrisen såldes också Vasakronan (till AP-fastigheter⁵), Vin&Sprit (till Pernod Ricard) och statens andel i OMX (till Borse Dubai inför samgåendet med Nasdaq). När de ekonomiska kurvorna nu pekar uppåt igen är det hög tid att återigen föra upp frågan om försäljning på dagordningen.

Argumenten för att vissa företag ska vara i statlig ägo har ofta moraliska inslag. Det kan till exempel gälla företag som verkar i en monopolsituation eller på en starkt reglerad marknad, som Systembolaget, Svenska Spel eller tidigare Apoteksbolaget, eller som anses ha ett särskilt samhällsansvar. Ett fortsatt statligt ägande förväntas ge större möjligheter att utöva politisk kontroll över företagen och den aktuella marknaden. Men även när det gäller företag som verkar på konkurrensutsatta marknader används argumentet om politisk styrning. I den senaste tidens debatt om Vattenfall har få föreslagit att staten ska sälja företaget – desto fler har argumenterat för att politikerna bör utöva en starkare kontroll över Vattenfalls investeringar.

Rent generellt har frågor om moral i företag blivit mer på tapeten de senaste åren och begrepp som CSR och etiska fonder allt mer populära. Många kommuner har också ekonomiska riktlinjer som innebär att kommunens pengar inte får satsas i till exempel vapen, tobak eller alkoholindustri. När det gäller statens ägande är utgångspunkten, paradoxalt nog, ofta den motsatta, nämligen att staten i synnerhet bör äga företag som sysslar med sprit och spel, för att kunna ta ett ägaransvar för dessa.

Men som den här rapporten visar är ett statligt ägande långt ifrån någon garanti för att ett företag agerar utifrån de etiska riktlinjer man säger sig följa. Faktum är att Amnesty 2006 lät granska ett stort antal svenska företag för att se hur bra de var på att hantera risker kring kränkningar av mänskliga rättigheter – slutsatsen var att de privata företagen var otvetydigt bäst på att hantera dessa risker.⁶

5. Vasakronan. (2008-07-03). AP Fastigheter köper Vasakronan.

6. Florén, J. (2006-06-25). Privata företag bäst på att värna människobrott.

Svenska spel – gör staten spelberoende

Redan 1757 startade kung Adolf Fredrik ett lotteri för att samla in pengar till en staty av Gustav II Adolf. Svenska Spels föregångare Penninglotteriet grundades 1897. Sedan dess har skraplotter, tips, kasinon och internetpoker introducerats – allt i statlig regi. 1997 bildades AB Svenska Spel genom en sammanslagning av Svenska Penninglotteriet AB och AB Tipstjänst. Idag vill företaget betona »spelansvar«, men precis som när Carl Michael Bellman var sekreterare i Kungliga Nummerlotteriet lockas svenska folket att spela in pengar till statskassan med drömmen om Storvinsten. Nu som då motiveras spelandet med »samhällsnyttan« – på 1700-talet var det kanaler och brudgåvor till »allmogens ogifta döttrar«, idag är det idrottsrörelsen som ska få oss att satsa våra slantar.⁷ År 2008 gjorde Svenska Spel en vinst på 5,1 miljarder kronor. Av dessa fick barn- och ungdomsidrotten 1,6 miljarder kronor, men merparten, 3,6 miljarder kronor gick rätt in i statskassan. Från och med 2010 blir det dessutom ännu mer pengar till statskassan. Regeringen beslutade nyligen att idrottsrörelsens »spelberoende« ska brytas genom att till stora delar ersätta idrottens bidrag från Svenska Spel med en fast finansiering över statsbudgeten. Kopplingen mellan mer spel och mer pengar till idrotten blir då ännu svagare än tidigare.⁸

Ur det perspektivet kan man förstå att Svenska Spel satsar stort på reklam. År 2007 var Svenska Spels reklambudget 313 miljoner kronor, en ökning med 22 procent från året innan. Samtidigt minskade Svenska Spels konkurrenter Partypoker och Ladbrokes kraftigt sina reklambudgetar, vilka låg på 50 respektive 4 miljoner kronor 2007 i Sverige.⁹

7. Nummerlotteriet. Hämtad 2010-01-20 från Wikipedia.

8. Kulturdepartementet. (2009-12-17). Statens stöd till idrotten.

9. Rothstein Sylvesten, H. (2008-02-13). Svenska Spel toksatsar på reklam. Realtid.se.

2008 lade Svenska Spel mer pengar på annonsering än till exempel McDonalds, Coca Cola och IKEA i Sverige.¹⁰ Idag ligger budgeten på knappt 280 miljoner kronor, vilket fortfarande är en bra bit över nivån 2006.^{11 12}

Att diskutera det statliga ägandet av Svenska Spel utan att samtidigt ta upp spelmonopolet är svårt. Den nuvarande regeringen tillsatte en enmansutredning med syfte att med hänsyn taget till spelansvar, beroendeframkallande spel och EG-rätten föreslå regleringar som också gör det möjligt för nya aktörer att komma in på marknaden. Något avskaffande av spelmonopolet låg alltså inte i utredningens direktiv och fanns heller inte i betänkandet som kom 2008. Istället är det en omreglering där utländska spelbolag ges viss möjlighet att komma in på den svenska marknaden genom licenser. Så ska de till exempel tillåtas att anordna vadhållning. Privata ATG föreslås få behålla sitt monopol på travspel; ett exempel som visar på att det även tidigare har gått bra för vissa privata företag att få sälja spel, men också att den svenska spelmarknaden har starka intressegrupper. Svenska Spel föreslås också få fortsatt ensamrätt, nämligen till de spel som anses mest problematiska (spelautomater, kasinon och internetpoker, m.fl. internetspel).¹³ Det är också de spel som är mest lönsamma. Och de utländska bolag som inte får licens att verka på den svenska marknaden kommer, om utredningens förslag blir verklighet, att få sina ip-adresser blockerade. Svenska Spel vs. konkurrenterna: 2–1. Huruvida detta resultat kvarstår när regeringens proposition kommer återstår att se.

Att Svenska Spel föreslås få ensamrätt på mer riskabla spel beror förstås på att det statliga företaget antas ta ett större ansvar än andra aktörer. Men hur står det egentligen till med företagets spelansvar?

10. Goldberg, D. Telia är Sveriges näst största annonsör. (2009-01-19). IDG.se.

11. Svenska Spel. Händelserikt 2008 gav starkt resultat.

12. Guzman, R. (2009-12-14). Så ska Svenska Spel ta ledningen. Internetworld.

13. Spelutredningen. (2008-12-15). Betänkande mottaget: En framtida spelreglering. Stockholm: Finansdepartementet.

Drömvinster, pokerturneringar och bingosatsningar – det är inte mycket på Svenska Spels sajt som signalerar det spelansvar som företagets företrädare brukar lyfta fram. Förutom en liten logga med budskapet »Spela lagom!« i ena hörnet.

Så här säger Svenska Spel själva om sitt spelansvar: »Ansvar före vinst« är en bärande strategi i allt kommersiellt arbete på Svenska Spel. Konkret betyder det att vi inte leder utvecklingen av nya spelformer som riskerar att öka problemspelet, men att vi kan erbjuda ett mer trovärdigt alternativ om någon annan utvecklat en sådan spelform som man anser kan få genomslag på spelmarknaden. Vi avstår från att göra reklam för spelformer som bedöms som riskabla.«¹⁴

Så länge inte företaget har utvecklat de riskabla produkterna själva är det alltså okej att erbjuda dem på marknaden, resonerar Svenska Spel. Två av de spelformer som anses särskilt problematiska i Svenska Spels utbud är nätpoker och de så kallade Jack Vegas-automaterna. De utgör de vanligaste spelformerna bland unga som har spelproblem.¹⁵ Jack Vegas har bedömts som flera gånger farligare än andra spel.¹⁶ 1978 förbjöds enarmade banditer i Sverige eftersom de ansågs farliga, men 1995 blev det återigen tillåtet med värdeautomatspel och sedan dess har Jack Vegas-maskinerna ökat i popularitet.¹⁷ Att det går snabbt att spela, vinna – och förlora – ökar risken för att en spelform är beroendeframkallande. Det var känt också av den socialdemokratiska regeringen som avsatte pengar för forskning om riskerna med nätpoker. Samtidigt lät man Svenska Spel bli världens första statliga aktör med poker på internet.¹⁸ Och Svenska Spels satsning på spelautomater är omfattande.

14. Spelglädje och ansvar. Svenska Spel.

15. Andrén, S. (2009-08-10). Fler unga män spelberoende. Dagens Nyheter.

16. Enligt en studie från Stockholms universitet, se Hansell, B. (2004-10-09). Spelautomater farligare än triss och trav. Sveriges Radio, Ekot.

17. Kerpner, C. (2004-07-16). Allt fler svenskar spelar på nätet. Dagens Nyheter.

18. Bondesson, M. (2006-03-19). Miljoner till forskning om spelmissbruk av nätpoker. Dagens Nyheter.

Av företagets nettospelintäkter (bruttospelintäkter minus utbetalade vinster) utgör Jack Vegas en femtedel, två av totalt tio miljarder i nettospelintäkter. Och av de resterande fyra femtedelarna utgör casino och nätpoker betydande andelar.¹⁹

När Margareta Winberg 2008 utsågs till ordförande för Svenska Spel tolkades det som en kritik av företagets utveckling under vd Jesper Kärrbrink, som snart fick avgå. Under Kärrbrinks tid genomfördes en rad kritiserade satsningar. 2006 startades nätpokern. Samma år ville Svenska Spel, som med stöd i spelmonopolet motarbetar konkurrens i Sverige, »exportera kunskap, spel och spelansvar« till Baltikum.²⁰ En satsning som strax stoppades.²¹ Spelet Limbo blev lika kortvarigt – det stoppades redan efter ett par månader, våren 2007 – när det blev känt att spelet kunde utnyttjas av spelsyndikat.²² Samma år uppmärksammades att Jack Vegas-automaterna var vanligare i socialt utsatta områden än i höginkomstområden; »de ska naturligtvis stå där de gör bäst nytta«, kommenterade Jesper Kärrbrink.²³ Så är det fortfarande – antalet spelautomater har ökat med 200 sedan dess, men de är fortfarande överrepresenterade i låginkomstområden. »Där det finns intresse, finns vi, det handlar om efterfrågan«, säger Johan Tisell, informationschef på Svenska Spel.²⁴

Svenska Spels agerande kan tyckas minst sagt hattigt under Kärrbrinks tid som vd och ger intryck av ett företag som satsade vilt och sedan ändrade sig när kritik uppstod. En viktig förklaring var politisk. För om Alliansen, i synnerhet före valet, ställt sig skeptisk till att

19. Svenska Spel. (2008). Bokslutskommuniké.

20. Englesson, M. (2006-07-21). Svenska Spel går in i Baltikum. Realtid.se. 009-08-10). Fler unga män spelberoende. Dagens Nyheter.

21. Svenska Spel stoppas av regeringen. (2007-08-31). Sveriges Radio Gotland.

22. Bondesson, M. och A. Wetterqvist. (2007-03-24). Svenska Spel stoppar limbo. Svenska Dagbladet.

23. Hansell, B. (2007-04-08). Fler spelautomater i låginkomstområden. Sveriges Radio Ekot.

24. Hansson, F. Många arbetslösa – många spelmaskiner. (2010-01-15). Metro.

Svenska Spel utnyttjar sin monopolställning för att expandera var det något som uppmuntrades av den socialdemokratiska regeringen. Det var S-regeringen som gav Svenska Spel tillstånd att »pröva vingarna« i Litauen inför fortsatt expansion i Baltikum.²⁵ Och nätpokersatsningen försvarades av dåvarande finansminister Bosse Ringholm: »De utländska spelbolagen är hänsynslösa och det behövs en seriös aktör på dagens vilda västern-marknad«. ²⁶ Idag har Svenska Spel 30 procent av marknaden för internetspel i Sverige.²⁷ Även i en internationell kontext är företaget en storspelare – Svenska Spels pokerrum är det tolfte största i världen, sett till antalet spelare.²⁸

Det socialdemokratiska resonemanget tycks vara detta: om inte Svenska Spel satsar på Jack Vegas, nätpoker etc så gör någon annan, mer aggressiv aktör det. Utgångspunkten är alltid att spelmarknaden är mer eller mindre konstant och att det gäller för »snälla« Svenska Spel att kapa åt sig så stora andelar som möjligt. Men tänk om Svenska Spels massiva marknadsföring i själva verket leder till ett ökat spelande?

Åtminstone tycks Svenska Spels konkurrenter resonera på det sättet. »När Svenska Spel får sin gamla kundbas att börja spela kommer vi att få en ny generation pokerspelare«, sade Unibets vd Petter Nylander inför Svenska Spels satsning på nätpoker, med hänvisning till Svenska Spels väl tilltagna marknadsföringsbudget. Pokerstars Nordenchef Michael Holmberg var inne på samma spår: »Det kommer att ytterligare föra ut poker i stugorna. Det var precis vad som hände med sportspel när Svenska Spel fick tillstånd att erbjuda spel över internet 2001. Alla spelbolag som då var verksamma på den svenska marknaden såg en stark tillväxt«. ²⁹

25. Svenska Spel stoppas av regeringen. (2007-08-31). Sveriges Radio Gotland.

26. Svenska Spel får anordna nätpoker. (2005-11-24). SVT Rapport.

27. Guzman, R. (2009-12-14). Så ska Svenska Spel ta ledningen. Internetworld.

28. Pokerscout.com.

29. Hedlund, M. (2005-11-24). Boss Media tog hem spelet. Dagens Nyheter.

Man kan också fundera på om inte Svenska Spel, som arbetar hårt på att bygga upp en trovärdighet kring sitt varumärke när det gäller spelansvar, samtidigt bidrar till att vissa spel ses som mer »rumsrena« eller ofarliga.

Så blev då Margareta Winberg ordförande för Svenska Spel. Som före detta statsråd med ansvar för bland annat arbetsmarknads-, jämställdhets- och jordbruksfrågor har hon visserligen stor erfarenhet, men ingen direkt erfarenhet av spelfrågor. Winberg ville sätta större fokus på Svenska Spels sociala ansvarstagande och öppnade för möjligheten att börja göra avskräckande reklam.³⁰ Så har det inte blivit. Än. Så sent som i september 2009 fällde Marknadsdomstolen Svenska Spel för att använda uttryck som »världsledande på spelansvar«, ett påstående som enligt marknadsdomstolen inte kan styrkas.³¹ Marknadsdomstolen konstaterade också att påståenden som detta kan verka varumärkesbyggande. Det vill säga: genom att skapa en image som en ansvarsfull aktör bygger Svenska Spel sitt varumärke och kan i förlängningen sälja mer.

Att Svenska Spels uppdrag – att å ena sidan vara ett vinstdrivande spelbolag och å andra sidan ta ansvar för spelandet – är motsägelsefullt framkommer inte minst i Svenska Spels egen information. Å ena sidan framhåller företaget att man vill begränsa spelandet: »En vanlig missuppfattning är att vår marknadsföring har som mål att öka det totala spelandet. Sanningen är att vi vill styra in svenska folkets spelande på mindre riskfyllda spel.«³²

Å andra sidan är det ord som »drabbar« och »negativa effekter« som används när Svenska Spel ska beskriva (ev. minskade) intäkter på olika områden, i sin Bokslutskommuniké för 2008. Inte minst när det gäller de spel som anses farligast, som Jack Vegas:

30. Fröberg, J. (2008-04-21). Rutinerad spelare. E24.

31. Israelsson, L. (2009-09-18). Rennoményltning och vilseledande påståenden i marknadsföring av spel. Affärsvärlden.

32. Spela lagom. Svenska Spel.

»Spelintäkterna 2008 överträffade förväntningarna. Detta beror delvis på att införandet av åldersverifieringen i Vegasautomaten inte har gett några synbara negativa effekter på omsättningen.«³³

Och nätpokern, där verktyget Veckobudget ska få användarna att själva begränsa hur mycket de spelar för får bra betyg av spelarna, men:

»Spelansvarsverktyget påverkar dock försäljningen. Veckoinsatsen per spelare har minskat med cirka tio procent sedan veckobudget infördes. Glädjande är att antalet unika spelare ökar, vilket i sig innebär en positiv resultateffekt – men framför allt är den sammantagna effekten att Svenska Spel i enlighet med uppdraget breddar sin kundbas samtidigt som ett större spelansvar tas.«³⁴

Paradoxen är också tydlig när Svenska Spel stolt berättar om hur stora vinster man delat ut under året – de pengarna har ju någon annan förlorat. Eller när företaget skriver att si och så många miljoner i vinst »tillbaka till samhället«. Med andra ord, si och så många kronor har människor spelat bort. Svenska Spels mål är att generera lika mycket vinst om tio år som år 2007. Med tanke på att det målet lär bli svårt att nå utan spelautomater och nätpoker är det kanske Svenska Spel som är spelberoende.

TeliaSonera följer bara lagen – i Azerbajdzjan

TeliaSonera bildades 2002 när svenska Telia gick ihop med finska Sonera. Trots »folkaktien Telia« är det statliga ägandet fortfarande stort. TeliaSonera ägs idag till 37 procent av svenska staten och 14 procent av finska dito och är verksamt på 20 marknader med 450 miljoner invånare och 135 miljoner abonnemang.³⁵

Samgåendet har inneburit en expansion, inte minst i före detta Sovjetrepubliker som Azerbajdzjan, Moldavien och Vitryssland. Eurasien är TeliaSoneras viktigaste tillväxtmarknad. Men många av dessa länder

33. Svenska Spel. (2008). Bokslutskommuniké.

34. Ibid.

35. TeliaSoneras årsredovisning 2008.

utmärker sig också genom bristande demokrati och frihet. I flera av dem är yttrande- och pressfrihet starkt hotade. Mobiltelefonin skapar möjligheter för människor att uttrycka sina åsikter och organisera motstånd mot de förtryckande regimerna. Men den kan också bli ett verktyg för regimen att kontrollera medborgarna. Det finns därför starka skäl att ifrågasätta huruvida en teleoperatör som TeliaSonera kan verka i dessa länder utan riskera att bryta de etiska riktlinjer som företaget ska följa.

Internet och sociala media som Twitter pekas allt oftare ut som betydelsefulla för politiska aktivister. I områden där tillgången till datorer och/eller internet är låg, medan mobilspredningen är relativt stor är det istället ofta mobiltelefoner som används för att sprida information och nyheter.³⁶ Men trots att mobiltelefoner är relativt billiga, spridda och just mobila finns det också exempel på länder där aktivister drar sig för att utnyttja deras potential eftersom de vet att telefonerna kan spåras, sms kan läsas och mobilnätet kan stängas ner i kritiska situationer.

Kina är kanske det mest uppmärksammade exemplet på ett land där myndigheterna kontrollerar information via internet och telefoni. Det största mobiltelefonbolaget har öppet berättat hur man lämnar ut information om sina kunder, till exempel var de befinner sig, till säkerhetstjänsten.³⁷ Men liknande exempel finns från ett flertal av de länder där TeliaSonera har intressen.

I Kambodja gick regeringen inför valen 2007 öppet ut med att man stoppade sms-trafiken i samband med lokalvalen. Enligt officiella uppgifter skedde detta för att få lugn inför valet. Men enligt oberoende observatörer försvårade detta för olika partier att få fram sina bud-

36. Barak, S. (2009-02-05). Mobile phones are weapons of mass information. *The Inquirer*.

37. Det var företagets VD som vid World Economic Forum i Davos 2008 avslöjade detta, se *China's mobile network: a big brother surveillance tool?*. (2008-01-26). AFP.

skap.^{38 39} Men det är inte alltid myndigheterna är lika öppna med sina försök att begränsa informationsspredningen. En tydlig indikation är istället att mobilnätet plötsligt slutar fungera på en plats där ett politiskt möte hålls. Under den så kallade Twitterrevolutionen i Moldaviens huvudstad, Chisnau, i april 2009, stängdes mobilnätet ner på det torg där demonstranterna höll till.⁴⁰ I Moldavien äger TeliaSonera Moldcell, en av de största operatörerna. Liknande exempel finns från en rad länder, som Vitryssland, Etiopien, Albanien och Iran. Av dessa har TeliaSonera verksamhet i Vitryssland.⁴¹

I juli 2009 köpte TeliaSoneras dotterbolag TurkCell in sig i den statsägda, vitryska mobiloperatören BeST.⁴² TurkCell äger idag 80 procent av aktierna medan resterande andel kvarstår i vitryska statens ägo.⁴³ Vitryssland kallas ofta »Europas sista diktatur« och har rankats som det minst fria landet i Europa.⁴⁴ Kränkningar av yttrande- och pressfrihet är regel snarare än undantag och att oppositionella politiker och aktivister häktas och fängslas är inget ovanligt. Vitryssland är också det enda land i Europa där dödsstraff fortfarande tillämpas.⁴⁵

Enligt organisationen OpenNet Initiative (ONI) används olika sofistikerade tekniker för filtrering av nätet i Vitryssland.⁴⁶ Dessutom

38. Sedan oktober 2008 är kambodjanska Applifone limited helägt av TeliaSonera Asia Holding, där TeliaSonera äger 51 procent, se *Starka positioner på mobila tillväxtmarknader*. TeliaSonera.

39. Cambodia shuts off SMS ahead of elections. (2007-04-02). *Telecomasia.net*.

40. Morozov, E. (2009-04-07). *Moldova's Twitter Revolution*. *Foreign policy: Net effect*.

41. Zuckerman, E. (2007-09-04). *Draft paper on mobile phones and activism*.

42. Turkcell Signed a Sale and Purchase Agreement to Acquire 80% Stake in 'Best' in Belarus. (2008-07-30). *Reuters*.

43. Petersson, J. (2009-05-11). *Vitryssland – en ny partner*. *Svenska Dagbladet*.

44. *Combined Average Ratings: Independent Countries 2009*. *Freedomhouse*.

45. *Belarus: Ending Executions in Europe: Towards Abolition of the Death Penalty in Belarus*. (2009-03-24). *Amnesty International*.

46. ONI:s syfte är att undersöka och analysera förekomsten av övervakning och filtrering av Internet i olika länder.

förekommer en omfattande självcensur. Officiellt är filtrering av internet och övervakning av telekommunikationsnätverk illegalt, men myndigheterna idkar övervakning under förevändningen att skydda den nationella säkerheten och riktlinjerna tycks för det mesta vara skapade ad hoc av president Lukashenko och hans administration, konstaterar ONI. Särskilt intressant är ONI:s sammanfattning av Vitrysslands lagar och regler på området:

»The special bodies of the Ministry of Internal Affairs and the KGB have the right to seize data distributed through any channel of communication in order to fight criminal activity and guarantee state security. This law establishes the right of the KGB to obtain any data considered to be »relevant« from state entities and from private or public organizations, and also gives the KGB unlimited access to the information systems (including log files and so on) of communication providers.«⁴⁷

Säkerhetstjänsten har med andra ord rätt att begära ut information även från privata företag, till exempel mobilteleoperatörer. Om myndigheterna begär ut känslig information är det svårt att vägra lämna ut dem, även för ett internationellt företag, utan diplomatiskt stöd från hemlandet. Den bedömningen gör Fabien Miard som har jämfört mobiltelefonens betydelse som politiskt verktyg i Serbien i början av 2000-talet och i Vitryssland idag.⁴⁸ Hans intervjuer med ledande personer inom den vitryska oppositionen bekräftar också bilden att mobiltelefoner har en betydelse för att koordinera, informera och mobilisera motståndet mot regimen. Samtidigt konstaterar han att mobiltelefonerna inte får den betydelse de skulle kunna ha på grund av alltmer sofistikerad övervakning av telefonerna.⁴⁹

47. Belarus. Hämtad från: OpenNet Initiative.

48. Intervju via e-post, 2009-11-26.

49. Intervju med Pavel Marozau, se Miard, F. (2009). Mobile Phones as a Tool for Civil Resistance. Case studies from Serbia and Belarus. DigiActive Research Series.

Men Vitryssland är som sagt inte det enda exemplet på ett land där grundläggande mänskliga fri- och rättigheter är hotade och där TeliaSonera är verksam som teleoperatör. Via TurkCell och Fintur Holdings är TeliaSonera (del-)ägare i mobiloperatörer i Azerbajdzjan, Georgien, Kambodja, Kazakstan, Moldavien, Nepal, Ryssland, Tadjikistan, Turkiet, Ukraina, Uzbekistan och Vitryssland. Av dessa är bara Ukraina rankat som »fritt« enligt Freedom House, de andra är rankade som delvis fria eller icke fria. När det gäller pressfrihet är inget av dessa länder rankat som fritt.⁵⁰ (TeliaSonera har också verksamhet i ett antal fria länder i Europa.)

Frågan är då i vilken utsträckning TeliaSonera kan verka på dessa marknader, och ändå följa de etiska riktlinjer enligt vilka man förbinder sig att skydda privat information rörande konsumenterna och mänskliga rättigheter i allmänhet, samt säkerställa att verksamheten inte blir delaktig i övergrepp på mänskliga rättigheter.⁵¹

TeliaSonera är medvetna om de etiska risker det innebär att verka som mobiloperatör i dessa länder och säger sig »inom rimliga gränser« göra allt man kan för att hindra otillåtet tillträde till persondata.⁵² Samtidigt betonar företaget att man följer lagstiftningen i de länder där man verkar:

50. Freedom House rankar länderna utifrån parametrar som rör den politiska processen, rättssystemet, individuella fri- och rättigheter etc., se Combined Average Ratings: Independent Countries 2009. Freedomhouse.

51. De riktlinjerna är bland annat 1) OECD Guidelines for Multinational Enterprises, där man under avsnitt VII Consumer Interests kan läsa att företag ska: »Respect consumer privacy and provide protection for personal data.« och 2) FN:s Global Compact, tio principer för företag, gällande mänskliga rättigheter, arbete, miljö och anti-korruption, där de två första principerna är i) »Businesses should support and respect the protection of internationally proclaimed human rights and« ii) »make sure that they are not complicit in human rights abuses«.

52. TeliaSoneras årsredovisning 2008.

»We protect our customers' data *to the extent it is possible according to applicable legislation.*«⁵³ (min kursivering)

I Fintur Holdings Code of Conduct uttrycks detta ännu tydligare:

»All confidential information related to customers is provided to third parties only on condition of the customer's prior permission, *except the cases when such information is requested by the judicial bodies (Prosecutor's Office, etc.) using official procedures.*«⁵⁴ (min kursivering)

Enligt organisationen FreedomHouse blir det allt vanligare att myndigheter låter privata företag hjälpa dem med övervakning av medborgarna och så att säga lägger ut detta på entreprenad, även till multinationella företag.⁵⁵ TeliaSonera säger sig å ena sidan följa etiska riktlinjer med syfte att skydda sina konsumenter och å andra sidan följa lagarna i de länder man verkar. Lagar som kan innebära att säkerhetstjänst och andra myndigheter har rätt att begära ut information om TeliaSoneras kunder. Redan där finns ett etiskt dilemma, eller en dubbelmoral i TeliaSoneras agerande om man så vill. Men är företaget verkligen berett att lämna ut känslig information om sina kunder?

När Dagens Nyheter i augusti 2009 frågade TeliaSonera om företaget kan garantera att TurkCell inte samarbetar med den vitryska regimen på ett sätt som bryter mot mänskliga rättigheter ville man inte kommentera det specifika fallet. »Kan Teliasonera garantera att

53. TeliaSonera response re Belarus. (2009-09-15). BeST. Hämtad från: Business & Human Rights Resource Centre.

54. Code of Ethics & Conduct. Fintur Holdings B.V.

55. »There is a growing trend toward ›outsourcing‹ censorship and monitoring to private companies, as opposed to direct intervention by government agencies. In a range of countries with differing levels of democracy, private entities and their employees—including service providers, blog-hosting companies, cybercafes, and mobile-phone operators—are being required by governments or other actors to censor and monitor information and communication technologies (ICTs). This has been the case for local and multinational enterprises alike.« Se Deutsch Karlekar, K. och Sarah G. Cook. Freedom on the Net: A Global Assessment of Internet and Digital Media. Freedomhouse.

Turkcell inte förser regimen med teknik för övervakning av medborgarna?«, frågade DN och TeliaSoneras kommunikationsdirektör Cecilia Edström svarade:

– Jag tycker det är en hypotetisk fråga. Vad skulle det vara? Jag kan inte uttala mig för Turkcell.⁵⁶

TeliaSonera tycker att frågan är hypotetisk, men faktum är att just detta redan har hänt. År 2006 försåg Azercell i Azerbajdzjan åklagaren i en rättegång mot oppositionella som protesterat i presidentvalet med bevis, i form av inspelningar av mobilsamtal. »Det är vi skyldiga till enligt azerbajdzjansk lag.«, försvarade sig TeliaSoneras dåvarande vd i Eurasien, Erdal Durukan.⁵⁷ Durukan bekräftade också att det finns möjligheter att avlyssna telefoner eller slå ut mobiltelefonin utan att gå via telekomföretagen, vilket ytterligare minskar TeliaSoneras möjlighet att garantera att sådant inte sker.⁵⁸

Det är i sammanhanget intressant att göra en jämförelse mellan TeliaSonera och de amerikanska företagen Yahoo och Google som varit den kinesiska regimen behjälplig när det gäller att censurera internet. Det finns direkta paralleller mellan TeliaSoneras agerande i Azerbajdzjan och ett fall där Yahoo! lämnade ut uppgifter om den kinesiske journalisten Shi Taos e-postkonto, vilket bidrog till att han dömdes till tio års fängelse för att ha skickat information från de kinesiska myndigheterna till utländska tidningar.⁵⁹ Yahoo! och Google har fått skarp kritik för hur de bidrar till att upprätthålla förtrycket i Kina, inte minst från svenska politiker. I en manifestation mot kränkningen av mänskliga rättigheter i Kina år 2007 talade till exempel den folkpartistiska riks-

56. Rosén, H. (2009-08-27). Teliasonera om Vitryssland: Vi måste följa lagarna. Dagens Nyheter

57. Larsmo, O. (2009-08-27). Telekomföretag hjälper diktaturer. Dagens Nyheter.

58. Lindberg, S. (2006-09-06). Vi håller oss utanför politiken [och] Teliasonera i förtryckets Azerbajdzjan. Sekotidningen.

59. Information supplied by Yahoo! helped journalist Shi Tao get 10 years in prison. (2005-09-06). Reporters without borders.

dagsledamoten Cecilia Wigström som särskilt nämnde fallet Shi Tao, där hon fördömde Yahoo och Google för att företagen hjälper Kina med censuren.⁶⁰ När TeliaSonera agerar på ett liknande sätt i Azerbajdzjan är det däremot tyst från svenska politiker.

I januari 2010 meddelade Google att företaget utsatts för internet-attacker där användare fått sina e-postkonton hackade. Google bestämde sig då för att inte längre ställa upp på den kinesiska censuren. Huruvida det innebär ett stopp för företagets satsning i Kina är i skrivande stund oklart, men det är intressant att notera att statliga TeliaSonera därmed inte lever upp till privata Googles standard när det gäller mänskliga rättigheter.

Detta avsnitt har främst handlat om övervakning via mobilnäten och hot mot yttrandefriheten. Kort kan dock nämnas att det inte är den enda typ av etiska risker som TeliaSonera tar i Eurasien. Ett aktuellt exempel är när företaget i början av februari 2009 betalade 1,5 miljarder kronor för att utöka sin andel i Uzbekiska Ucell. Då väcktes frågor om vem den egentliga köparen var och om risken att pengarna till slut skulle hamna i den hårdföra regimens fickor. På bekant manér svarade TeliaSonera att det inte var något som företaget kunde »ha full kontroll över».⁶¹

Vattenfall – statlig kärnverksamhet?

Vattenfall grundades 1909 – och firade alltså hundraårsjubileum förra året – med främsta syfte att leverera energi, i form av vattenkraft, till industrin. På 1970-talet tillkom kärnkraftläggningarna Ringhals och Forsmark. I samband med avregleringarna av energimarknaden på 1990-talet började Vattenfalls internationella expansion och förvärv av energiföretag i Finland, Tyskland med flera länder. Idag är Vatten-

fall, som under hela tiden varit helägt av svenska staten, Europas femte största elproducent, och den största producenten av värme. Företaget har utöver Sverige också verksamhet i Danmark, Finland, Tyskland, Storbritannien, Polen och Nederländerna.⁶² Vattenfalls vision är, enligt företagets hemsida, att vara ett ledande energiföretag i Europa. Mer än tre fjärdedelar av Vattenfalls elkunder och nätkunder finns i Tyskland och Polen, resterande andel utgörs av kunder i både Sverige, Danmark, Finland och Storbritannien. Av koncernens rörelseresultat 2008 stod den nordiska marknaden för ungefär hälften och Tyskland/Polen för den andra hälften. Vattenfall har under de senaste tio åren med andra ord, i allra högsta grad, utvecklats till en internationell energikoncern långt ifrån den bild av Norrländska älvar som namnet framkallar. Idag äger koncernen en rad olika slags kraftverk runt om i Europa, men de absolut dominerande energislagen är kol-, kärn- och vattenkraft.

Vattenfall har länge kritiserats för dubbelmoralen i att å ena sidan ha ambitionen att vara ledande i energiomställningen i Sverige och å andra sidan satsa stora pengar på kolkraft i bland annat Tyskland. För detta fick företaget utmärkelsen »världens värsta hycklare», vid den internationella Climate Greenwash Awards 2009.⁶³

Som de flesta andra energiföretag vill Vattenfall framstå som miljövänligast tänkbara. »En av våra strategiska ambitioner är att vara ledande inom miljöområdet.», heter det på företagets hemsida.⁶⁴ Vattenfall är också, enligt egen utsago, det första energiföretag i världen som satt som mål att vara koldioxidneutrala år 2050.⁶⁵ Och inför klimatmötet i Köpenhamn tog företaget initiativ till ett klimatmanifest som bland annat kräver ett globalt pris på koldioxidutsläpp.⁶⁶

62. Vattenfall – one of the largest energy companies. Vattenfall.

63. Climate Greenwash Awards 2009.

64. Om Vattenfall. Miljö. Vattenfall.

65. En kvarts miljon klimatsignaturer överlämnas till FN. (2009-09-22). Vattenfall.

66. Ibid.

60. Lingefors, T. Protest mot Kinas kränkningar av mänskliga rättigheter. (2007-06-08). Epoch Times.

61. Cervenka, A. (2010-02-10). Kraftig kritik mot Teliaaffär. Svenska Dagbladet.

– Vattenfall har genom sitt klimatmanifest gett allmänheten möjlighet att påverka beslutsfattare på en global nivå. Vi vill på detta sätt stödja beslutsfattare att vidta nödvändiga åtgärder för att underlätta för företag och individer att bromsa klimatförändringen, sade Vattenfalls vd Lars G Josefsson i ett pressmeddelande.⁶⁷

En kvarts miljon människor skrev under Vattenfalls klimatmanifest. Men hur ser det ut med företagets egna ansträngningar när det gäller utsläpp av växthusgaser och miljöpåverkan i övrigt? Som nämdes tidigare innebar Vattenfalls internationella expansion att nya energislag, framför allt kolkraft, tillkom. Vattenfall lyfter gärna fram de satsningar på vindkraft som företaget gör, men faktum är att en mycket liten del av företagsgruppens elproduktion utgörs av vindkraft. Istället kommer ungefär hälften av elen från fossil energi, främst kol, och vardera en fjärdedel från kärnkraft och vattenkraft. Vind, biomassa och avfall utgör tillsammans en dryg procent.⁶⁸ I och med köpet av Nuon ökade dessutom andelen fossil energi ytterligare till så mycket som 55 procent.⁶⁹ Endast 3,5 procent av Nuons energi kom från förnybara källor när vattenfall köpte företaget.⁷⁰ Ändå har Vattenfall som mål att bli klimatneutrala till år 2050. Detta ska bland annat uppnås genom den så kallade CCS-tekniken som Vattenfall utvecklar i en provanläggning där koldioxid från kolkraftverket samlas upp, pressas ihop och lagras flytande långt ner i marken. Men framtiden för Vattenfalls planerade demonstrationsanläggning som skulle stå klar 2015 är oviss sedan den tyska regeringen motsatt sig en lag som skulle ge Vattenfall rätt att lagra koldioxid. Kritikerna pekar också på att CCS-tekniken är energikrä-

67. Ibid.

68. Vattenfalls elproduktion: Fossil energi, främst kol 46,0 %, kärnkraft 28,3 %, vattenkraft 24,2 %, vind, biomassa och avfall 1,5 %. Se Power plants. Vattenfall's energy balance. Vattenfall.

69. Westerlund, K. Vattenfall förbrukar mer fossilbränsle. (2009-10-27). Dagens Nyheter.

70. Beser, N. Vattenfalls miljöbluff. (2009-06-08). Dagens Nyheter.

vande, ännu inte kostnadseffektiv och i värsta fall kan innebära risker om koldioxiden sipprar ut.

Vattenfalls planer på nya kärnkraftverk i både Sverige och England är en annan fråga som väckt mycket debatt. 2008 framkom det att Vattenfall var spekulant på British Energy, ägare till åtta kärnkraftverk. Det köpet blev inte av; antingen av politiska eller ekonomiska skäl.⁷¹ 2009 var det dags igen när det avslöjades att Vattenfall diskuterat en försäljning av sin del i det svenska elnätet för att kunna investera i brittisk kärnkraft. Efter starka protester uppgav näringsminister Maud Olofsson att en sådan affär inte var intressant av affärsmässiga skäl. Hade affären blivit av hade det varit ytterligare ett steg i Vattenfalls utveckling från svenskt kraftbolag till internationell energikoncern. Även kring denna uteblivna affär råder det delade meningar om det var politiken eller ekonomin som styrde. Det fanns ett starkt politiskt motstånd mot en försäljning av kraftnätet. Samtidigt finns det de som hävdar att affären främst var påtänkt för att Vattenfall skulle kunna förbättra sina finanser efter köpet av Nuon och inte för att möjliggöra investeringar i kärnkraft.⁷² Detta visar tydligt den konflikt mellan affärsmässighet och politik som de statliga företagen är utsatta för. Kanske tvingades Vattenfall, av politiska skäl, att avstå från att förbättra lönsamhet och sitt kreditbetyg genom en försäljning av elnätet.⁷³ I Tyskland har däremot kärnkraftsinvesteringarna blivit av, men inte med mindre än att Vattenfall har ett avtal om skadeståndsansvar som i praktiken innebär att hela bolaget pantsatts som säkerhet vid en eventuell olycka.⁷⁴

71. Billing, A. och E. Härdmark. (2010-02-05). Härdsmältan. Fokus.

72. Svenska Dagbladet. (2009-11-11). Olofsson kritisk till Vattenfall.

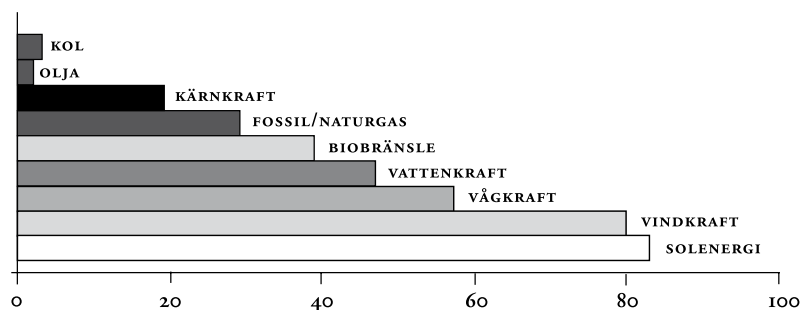
73. Billing, A. och E. Härdmark. (2010-02-05). Härdsmältan. Fokus.

74. Ibid.

75. Dagens Nyheter. (2009-11-23). »Vattenfall-avtalet är bindande«.

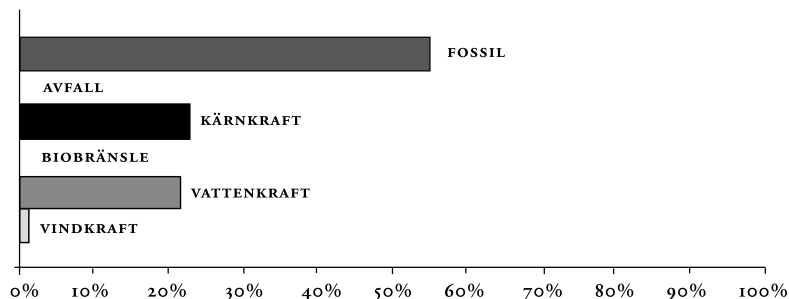
Ett argument mot Vattenfalls satsningar som framförts av bland andra Greenpeace är att det finns en diskrepans mellan de energislag som Vattenfall i första hand satsar på/investerar i och de energislag som svenskarna vill se ökade satsningar av. Detta framgår av nedanstående tabeller. Här syns tydligt att produktionen av fossil energi är betydligt större, och som vi sett ökande, än vad det finns ett allmänt stöd för. De

ENERGISLAG SVENSKAR VILL SATSA MER PÅ

Figur 1. Andel av befolkningen som vill satsa mer på resp. energislag⁷⁶

ENERGISLAG SOM ANDEL AV VATTENFALLS PRODUKTION

Figur 2. Energislagets andel i Vattenfalls elproduktion⁷⁷

76. Energiopinionen 1999–2008. (2009). SOM-institutets rapport nr 2009:4.

77. Delårsrapport för januari-september 2009. (2009). Vattenfall.

mest populära energislagen, vind-, vatten- och vågkraft, förekommer i mycket liten utsträckning: vindenergi utgör någon procent, vågkraft finns endast på experimentstadiet och solkraft inte alls.

Vattenfalls satsningar på förnybar energi, som vind-, våg- och solenergi, är också minskande, från 35 procent av företagets totala investeringar 2007 till 28 procent för åren 2009–2013.⁷⁸ Någon snabbavveckling av den fossila energin räknar heller inte Vattenfall med. Vattenfall kommer att driva kolkraftverk också 2050, har till exempel den avgående vd:n Lars G Josefsson sagt i en intervju.⁷⁹ Tills vidare fortsätter Vattenfall att »sluka tyska byar i jakt på brunkol».⁸⁰

Dubbla budskap från politikerna

Det behövs mer politisk styrning, brukar vara argumentet från dem som ser det problematiska i de statliga företagens agerande men som ändå tycker att de ska vara kvar i statlig ägo. Men tittar man på vad olika politiker själva har sagt är det oklart vad den styrningen skulle gå ut på. Vad politikerna säger beror ofta på om de sitter i opposition eller regeringsställning.

År 2005 skrev till exempel Maud Olofsson i en debattartikel: »Jag kan inte heller tolerera att statligt ägda Vattenfall investerar i den smutsigaste energiproduktion vi känner till, även om det sker i andra länder.» Idag är hon näringsminister och Vattenfall räknar fortfarande med att driva kolkraftverk i fyrtio år till. Det är förstås lättare att ställa långtgående krav i opposition och mer problematiskt att i realiteten låta tillfälliga opinioner få alltför stort inflytande över hur ett stort och lönsamt företag sköts.

78. Besèr, N. Vattenfalls miljöbluff. (2009-06-08). Dagens Nyheter.

79. Svensson, L. Vattenfall tror inte på el från öken. (2009-06-23). Svenska Dagbladet.

80. Lewenhagen, J. (2007-11-24). Vattenfall slukar tyska byar i jakt på brunkol. Dagens Nyheter.

Från moderata politiker i opposition har också framförts kritik mot att Vattenfall köper torv från Vitryssland och uran från Uzbekistan.^{81 82} När jag i dag, fyra år senare och efter nästan lika lång tid med Alliansregeringen, ringer upp Vattenfall får jag till svar att företaget fortfarande köper vitrysk torv.

Kritiken mot Vattenfall före valet kom också från Folkpartister som Nyamko Sabuni och Lars Leijonborg, 2004: »Det är exempelvis inte rimligt att statens kraftbolag Vattenfall gjort stora investeringar i kolgruvor och koleldade kraftverk i Tyskland. Genom att Vattenfall valt att investera så kraftfullt i kolkraft i Tyskland har det brutit mot riksdagens beslut.«⁸³

Nuvarande idrottsminister Lena Adelsohn Liljeroth med flera tyckte i en motion 2005 att Svenska Spels vinster inte skulle gå direkt in i statskassan.⁸⁴

»Vi anser också att en betydligt större del av det överskott som uppstår inom Svenska Spel skall gå till föreningslivet och direkt komma idrotten och kulturen till godo, inte försvinna in i statskassan som en extra skatt.«

I regeringsställning tycks hennes partikollega, finansminister Anders Borg ha svårt att skiljas från de pengar som spelmonopolet drar in, vilket har blivit ännu tydligare genom den förändring som innebär att idrotten ska tilldelas en fast summa pengar – som dessutom är lägre än i dag – oavsett hur mycket pengar Svenska Spel drar in.

81. Vattenfall och handel med diktaturer. (2006-03-28). (Sveriges riksdag:

Interpellation 2005/06:327 av Per Bill (m) till näringsminister Thomas Östros (s).

82. Mänskliga rättigheter och de statliga bolagen. (2006-07-07). Sveriges riksdag: Skriftlig fråga 2005/06:1911 av Ewa Thalén Finné (m) till näringsminister Thomas Östros (s).

83. Statliga bolag. (2004-09-29). Sveriges riksdag: Motion 2004/05:N431 av Eva Flyborg m.fl. (fp).

84. En ny ungdomspolitik. (2005-09-28). Sveriges riksdag: Motion 2005/06:Kr255 av Kent Olsson m.fl. (m).

Samtidigt kan man konstatera att det socialdemokratiska parti som idag ropar högt om behovet av ökad ägarstyrning tycks ha glömt att den senaste socialdemokratiska regeringen kritiserades av Riksrevisionen för just bristande styrning av de statliga företagen.⁸⁵ Under den socialdemokratiska regeringen 1997 fastslogs att Vattenfall skulle ha en »strategisk roll vid omställningen av energisektorn« men den skulle också baseras på »affärsmässiga grunder«. Det var, konstaterar magasinet Fokus, »precis så som den dåvarande statsminister Göran Persson ville ha det«: »gärna gnäll på Vattenfall utåt, men uppmuntrande ord i kontakterna bakom kulisserna«.⁸⁶ Såväl Vattenfalls expansion inom brunkålsbranschen som TeliaSoneras expansion i Eurasien och Svenska Spels ökande marknadsföring påbörjades under socialdemokratiska regeringar. Eller som, numera finansmarknadsminister, Mats Odell uttryckte det i en motion 2005: »Under socialdemokratiskt fögderi har staten byggt upp affärsverksamheter som inte på lång väg skulle platsa i aktieportföljen hos en etisk aktiefond. Sprit, spel och smutsig brunkol utgör huvuddelen av vinsten från de statliga bolagen.«

Han motionerade för övrigt, tillsammans med Kristdemokraternas partiledare Göran Hägglund, för en försäljning av både Vattenfall och TeliaSonera redan 2004:⁸⁷

»Utifrån ett kristdemokratiskt synsätt finns det alltså anledning att gå vidare med att minska det statliga ägandet av företag. Till de företag som snarast kan säljas, hela eller i delar, hör bland annat Boxer, Civitas Holding (Vasakronan), Lernia, SBAB, Vattenfall, Vin & Sprit resterande delar av Nordea, OMHEX, SAS samt TeliaSonera.«

85. Revisionskritik om styrningen av statliga bolag överlämnas till riksdagen. (2005-11-16) Riksrevisionen

86. Billing, A. och E. Hårdmark. (2010-02-05). Hårdsmältan. Fokus.

87. Utgiftsområde 24 Näringsliv. (2004-10-04). Sveriges riksdag: Motion 2004/05:N393 av Göran Hägglund m.fl. (kd).

Slutsats

De som argumenterar för att staten ska äga olika företag använder ofta moraliska argument. Inte minst när det gäller sådant som anses farligt antas ett statligt ägande skydda oss från alltför stor konsumtion. Samtidigt som det, paradoxalt nog, blir allt vanligare att kommuner sätter upp riktlinjer som innebär att de inte får äga andelar av »oetiska« företag.

De som däremot argumenterar för att de statliga företagen bör säljas gör det med ekonomiska argument som att staten inte är en bra ägare eller att det snedvrider marknadens funktionssätt. Syftet med den här rapporten är att visa att det också finns moraliska argument som talar för en försäljning. I de tre fall vi har gått igenom – TeliaSonera, Svenska Spel och Vattenfall – har ett statligt ägande ingalunda varit någon garanti för att företagen agerar mer moraliskt.

TeliaSonera är beredda att lämna ut känslig information om sina kunder till förtryckande regimer. Svenska Spel tar sitt »spelansvar« med nätpoker och Jack Vegas-automater. Och Vattenfall investerar mer än någonsin i fossil energi.

Detta är ageranden som också strider mot de riktlinjer företagen själva säger sig följa. Delar av kritiken är inget nytt och opinionen har ropat på olika regeringar att ställa högre krav på de statliga företagen.

Men frågan är om det är rimligt att politiker går in och har synpunkter på hur företagen sköts utifrån tillfälliga opinioner. Är det rimligt att kräva att Vattenfall ska snabbavveckla kolkraften som utgör en stor del av företagets produktion? Eller att TeliaSonera skulle avveckla sina investeringar i Eurasien – företagets tillväxtmarknad? Eller att Svenska Spel skulle låta bli att konkurrera på samma villkor som andra företag på spelmarknaden?

Det finns en bättre lösning – att svenska staten säljer företagen. Inget av dem sysslar med statlig kärnverksamhet. Däremot är de alla tre framgångsrika inom sina områden. Framgångar som dessutom är för-

knippade med de moraliska dilemman som den här rapporten har tagit upp och det måste inte vara fel. Man kan nämligen vända på steken:

Har Vattenfall rätt när företaget hävdar att kolkraftverk i deras ägo åtminstone blir renare än vad de varit annars? Gör TeliaSoneras verksamhet i Vitryssland och Azerbajdzjan mycket mer nytta än skada när den ger ökade möjligheter för förtryckta människor att kommunicera; kanske kan man inte ställa samma etiska krav på företag som verkar i auktoritära länder som de i demokratiska länder? Gör Svenska Spel helt rätt som tillhandahåller de spel och lotter folk faktiskt vill ha?

En del kommer att svara ja på de frågorna, andra nej. Precis som en medborgare inte bör vara tvungen att investera sina pensionspengar i omoralisk verksamhet borde den enskilde inte behöva acceptera att den förmögenhet som svenska staten förvaltar utanför pensionssystemet används i verksamheter som individen ser som oetiska. Borde vi inte själva kunna välja om vi vill vara delägare i TeliaSonera, Vattenfall och Svenska Spel?

Några som inte heller har möjlighet att välja i dagsläget är människor i de länder där TeliaSonera och Vattenfall har betydande delar av sin verksamhet. De kan ju ha andra politiska eller moraliska preferenser än svenska medborgare. Därmed blir de argument som används för det statliga ägandet svåra att applicera på multinationella företag. Till exempel TeliaSonera som har verksamhet på 20 marknader med 450 miljoner invånare och Vattenfall med verksamhet i åtta länder och hälften av elkunderna i Polen och Tyskland.

Man kan också argumentera för att statliga företag har ett större moraliskt ansvar. Att skydda mänskliga rättigheter är ett ansvar för stater och svenska staten har dessutom skrivit under ett antal konventioner där man förbinder sig att göra det. Därför vilar ett större ansvar på de statliga företagen. När ett statligt ägt företag agerar på ett visst sätt sänder det dessutom helt andra signaler än om det är ett privat företag. Hur märkligt hade det till exempel inte sett ut om Google hade

varit ägt av den amerikanska staten när det accepterade Kinas regler för censur av internet. Det är lätt att stämma in i Maud Olofssons ord från 2003: »Företag som inte kan bedrivas utifrån ambitiösa miljömässiga och sociala riktlinjer bör försäljas«. ⁸⁸

88. Statlig ägande och statens ägarpolitik. (2003-09-30). Sveriges riksdag: Motion 2003/04:N327 av Maud Olofsson m.fl. (c).

Referenser

Samtliga webbplatser är besökta 2010-02-10.

Andrén, S. (2009-08-10). Fler unga män spelberoende. Dagens Nyheter. www.dn.se/sthlm/fler-unga-man-spelberoende-1.928358

Barak, S. (2009-02-05). Mobile phones are weapons of mass information. The Inquirer. www.theinquirer.net/inquirer/news/1050847/mobile-phones-weapons-mass-information

Belarus. Hämtad från: OpenNet Initiative. <http://opennet.net/research/profiles/belarus>

Belarus: Ending Executions in Europe: Towards Abolition of the Death Penalty in Belarus. (2009-03-24). Amnesty International. www.amnesty.org/en/library/info/EUR49/001/2009/en

Besèr, N. Vattenfalls miljöbluff. (2009-06-08). Dagens Nyheter. www.dn.se/ekonomi/vattenfalls-miljobluff-1.887331

Billing, A. och E. Härdmark. (2010-02-05). Härdsmältan. Fokus. www.fokus.se/2010/02/hardsmaltan/

Bondesson, M. (2006-03-19). Miljoner till forskning om spelmissbruk av nätpoker. Dagens Nyheter. www.dn.se/nyheter/sverige/miljoner-till-forskning-om-spelmissbruk-av-natpoker-1.657284

Bondesson, M. och A. Wetterqvist. (2007-03-24). Svenska Spel stoppar limbo. Svenska Dagbladet. www.svd.se/nyheter/inrikes/artikel_1074245.svd

Cambodia shuts off SMS ahead of elections. (2007-04-02). Telecomasia.net. www.telecomasia.net/content/cambodia-shuts-sms-ahead-elections

Cervenka, A. (2010-02-10). Kraftig kritik mot Teli'affär. Svenska Dagbladet. www.svd.se/naringsliv/nyheter/kraftig-kritik-mot-teliaaffar_4238263.svd

China's mobile network: a big brother surveillance tool?. (2008-01-26). AFP. http://afp.google.com/article/ALeqM5hymd7FGqkoxuoNDCZdq_QwISBPQw

Climate Greenwash Awards 2009. www.climategreenwash.org

Code of Ethics & Conduct. Fintur Holdings B.V. www.finturholdings.com/doc/Code%20of%20Conduct%20LR%20as%20of%20220409.pdf

Combined Average Ratings: Independent Countries 2009. Freedomhouse. www.freedomhouse.org/template.cfm?page=475&year=2009

Dagens Nyheter. (2009-11-23). »Vattenfall-avtalet är bindande«. www.dn.se/ekonomi/vattenfall-avtalet-ar-bindande-1.999587

Delårsrapport för januari-september 2009. (2009). Vattenfall. www.vattenfall.se/www/vf_se/vf_se/Gemeinsame_Inhalte/DOCUMENT/196015vatt/815691omxv/819786fina/P02158221.pdf

Deutsch Karlekar, K. och Sarah G. Cook. Freedom on the Net: A Global Assessment of Internet and Digital Media. Freedomhouse. www.freedomhouse.org/template.cfm?page=384&key=194&parent=19&report=79

En kvarts miljon klimatsignaturer överlämnas till FN. (2009-09-22). Vattenfall. www.vattenfall.se/www/vf_se/vf_se/518304omxva/525534media/i684239news-/index.jsp?pmid=156704

En ny ungdomspolitik. (2005-09-28). Sveriges riksdag: Motion 2005/06:Kr255 av Kent Olsson m.fl. (m). www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=410&dok_id=GT02Kr255

Energiopinionen 1999-2008. (2009). SOM-institutets rapport nr 2009:4. www.som.gu.se/rapporter/energiopinionen_99-08_figurer/energiopinionen_99-08_figurer.pdf

Englesson, M. (2006-07-21). Svenska Spel går in i Baltikum. Realtid.se. www.realtid.se/ArticlePages/200607/20/20060720161826_Administrators458/20060720161826_Administrators458.dbp.asp

Florén, J. (2006-06-25). Privata företag bäst på att värna människobrott. Dagens Nyheter. www.dn.se/opinion/debatt/privata-foretag-bast-pa-att-varna-manniskoratt-1.499414

FN:s Global Compact. www.unglobalcompact.org

Fröberg, J. (2008-04-21). Rutinerad spelare. E24. www.e24.se/makro/politik/artikel_413293.e24

Försäljning av vissa statligt ägda företag. (2007). Regeringens proposition 2006/07:57. Stockholm: Näringsdepartementet. www.regeringen.se/content/1/c6/07/78/37/70a792d1.pdf

Goldberg, D. Telia är Sveriges näst största annonsör. (2009-01-19). IDG.se. www.idg.se/2.1085/1.206429/telia-ar-sveriges-nast-storsta-annonsor

Guzman, R. (2009-12-14). Så ska Svenska Spel ta ledningen. Internet-world. <http://internetworld.idg.se/2.1006/1.278474/sa-ska-svenska-spel-ta-ledningen>

Hansell, B. (2004-10-09). Spelautomater farligare än triss och trav. Sveriges Radio, Ekot. www.sr.se/Ekot/arkiv.asp?DagensDatum=2004-10-09&Artikel=484346

Hansell, B. (2007-04-08). Fler spelautomater i låginkomstområden. Sveriges Radio Ekot.
www.sr.se/ekot/artikel.asp?artikel=1299380

Hansson, F. Många arbetslösa – många spelmaskiner. (2010-01-15). Metro.
www.metro.se/2010/01/15/51177/manga-arbetslosa-manga-spelmaskiner/index.xml

Hedlund, M. (2005-11-24). Boss Media tog hem spelet. Dagens Nyheter.
www.dn.se/ekonomi/boss-media-tog-hem-spelet-1.414987

Information supplied by Yahoo! helped journalist Shi Tao get 10 years in prison. (2005-09-06). Reporters without borders.
www.rsf.org/Information-supplied-by-Yahoo.html

Israelsson, L. (2009-09-18). Rennomésnyltning och vilseledande påståenden i marknadsföring av spel. Affärsvärlden.
www.affarsvarlden.se/affarsjuridik/article640109.ece?service=print

Jordahl, H. Privatiseringar av statligt ägda företag – En litteraturöversikt med fokus på OECD-länderna. (2009). Stockholm: Näringsdepartementet, Finansdepartementet
www.sweden.gov.se/sb/d/11345/a/129068

Kerpner, C. (2004-07-16). Allt fler svenskar spelar på nätet. Dagens Nyheter.
www.dn.se/nyheter/sverige/allt-fler-svenskar-spelar-pa-natet-1.288744

Kulturdepartementet. (2009-12-17). Statens stöd till idrotten.
www.sweden.gov.se/sb/d/7874/a/137230

Larsmo, O. (2009-08-27). Telekomföretag hjälper diktaturer. Dagens Nyheter.
www.dn.se/kultur-noje/debatt-essa/telekomforetag-hjalper-diktaturer-1.939302

Lewenhagen, J. (2007-11-24). Vattenfall slukar tyska byar i jakt på brunkol. Dagens Nyheter.
www.dn.se/ekonomi/vattenfall-slukar-tyska-byar-i-jakt-pa-brunkol-1.565147

Lindberg, S. (2006-09-06). Vi håller oss utanför politiken [och] Teliasonera i förtryckets Azerbajdzjan. Sekotidningen.
www.sekotidningen.se/articles.asp?m=9&y=2006

Lingefors, T. Protest mot Kinas kränkningar av mänskliga rättigheter. (2007-06-08). Epoch Times.
www.epochtimes.se/articles/2007/06/08/12542.html

Miard, F. (2009). Mobile Phones as a Tool for Civil Resistance. Case studies from Serbia and Belarus. DigiActive Research Series.
www.digiactive.org/wp-content/uploads/research3_miard.pdf

Morozov, E. (2009-04-07). Moldova's Twitter Revolution. Foreign policy: Net.effect.
http://neteffect.foreignpolicy.com/posts/2009/04/07/moldovas_twitter_revolution

Munkhammar, Johnny (2007). Försäljning av statliga bolag under tre decennier. Stockholm: Timbro
www.timbro.se/innehall/?isbn=000022&flik=4

Mänskliga rättigheter och de statliga bolagen. (2006-07-07). Sveriges riksdag: Skriftlig fråga 2005/06:1911 av Ewa Thalén Finné (m) till näringsminister Thomas Östros (s).
www.riksdagen.se/Webbnav/?nid=67&rm=2005/06&nr=1911

Nummerlotteriet. Hämtad 2010-01-20 från Wikipedia.
<http://sv.wikipedia.org/wiki/Nummerlotteriet>

OECD Guidelines for Multinational Enterprises.
www.oecd.org/dataoecd/56/36/1922428.pdf

Om Vattenfall. Miljö. Vattenfall.
www.vattenfall.se/www/vf_se/vf_se/5183040mxva/523914miljx/index.jsp

Petersson, J. (2009-05-11). Vitryssland – en ny partner. Svenska Dagbladet.
www.svd.se/naringsliv/nyheter/artikel_2870469.svd

Pokerscout.com
www.pokerscout.com

Power plants. Vattenfall's energy balance. Vattenfall.
www.vattenfall.com/www/vf_com/vf_com/365787ourxc/366203opera/555848newpo/index.jsp

Revisionskritik om styrningen av statliga bolag överlämnas till riksdagen.
(2005-11-16) Riksrevisionen.
www.riksrevisionen.se/templib/pages/NewsPage_____646.aspx

Rosén, H. (2009-08-27). Teliasonera om Vitryssland: Vi måste följa lagarna. Dagens Nyheter
www.dn.se/kultur-noje/nyheter/teliasonera-vi-maste-folja-vitrysslands-lagar-1.939683

Rothstein Sylvesten, H. (2008-02-13). Svenska Spel toksatsar på reklam. Realtid.se.
www.realtid.se/ArticlePages/200802/13/20080213150034_Realtido12/20080213150034_Realtido12.dbp.asp

Spela lagom. Svenska Spel.
<http://spelalagom.se/index.html>

Spelglädje och ansvar. Svenska Spel.
<http://svenskaspel.se/p4.aspx?pageid=216>

Spelutredningen. (2008-12-15). Betänkande mottaget: En framtida spelreglering. Stockholm: Finansdepartementet.
www.regeringen.se/sb/d/11218/a/117598

Starka positioner på mobila tillväxtmarknader. TeliaSonera.
www.teliasonera.se/om_teliasonera/marknader_och_varumarken/eurasion

Statliga bolag. (2004-09-29). Sveriges riksdag: Motion 2004/05:N431 av Eva Flyborg m.fl. (fp).
www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=410&dok_id=GS02N431

Statlig ägande och statens ägarpolitik. (2003-09-30). Sveriges riksdag: Motion 2003/04:N327 av Maud Olofsson m.fl. (c).
www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=410&dok_id=GR02N327

Svenska Dagbladet. (2009-11-11). Olofsson kritisk till Vattenfall.
www.svd.se/nyheter/inrikes/olofsson-kritisk-till-vattenfall_3781591.svd

Svenska Spel. (2008). Bokslutskommuniké.
<http://svenskaspel.se/img/omsvs/Bokslutskommunike2008.pdf>

Svenska Spel. Händelserikt 2008 gav starkt resultat.
<http://svenskaspel.se/p4.aspx?pageId=253&newsID=122126>

Svenska Spel får anordna nätpoker. (2005-11-24). SVT Rapport.
http://figureskate2008hb.svt.se/2.22620/1.492840/svenska_spel_far_anordna_natpoker

Svenska Spel stoppas av regeringen. (2007-08-31). Sveriges Radio Gotland.
www.sr.se/cgi-bin/gotland/nyheter/artikel.asp?artikel=1569454

Svensson, L. Vattenfall tror inte på el från öken. (2009-06-23). Svenska Dagbladet.
www.svd.se/naringsliv/nyheter/artikel_3103225.svd

TeliaSonera response re Belarus. (2009-09-15). BeST. Hämtad från: Business & Human Rights Resource Centre
www.business-humanrights.org/Categories/Individualcompanies/B/BeST-BelarusTelecommunicationsNetwork

TeliaSoneras årsredovisning 2008.
www.teliasonera.se/arsredovisning/2008./sv/Introduktion/DettaarTeliasonera.html

Turkcell Signed a Sale and Purchase Agreement to Acquire 80% Stake in 'Best' in Belarus. (2008-07-30). Reuters.
www.reuters.com/article/pressRelease/idUS55471+30-Jul-2008+PRN20080730

Utgiftsområde 24 Näringsliv. (2004-10-04). Sveriges riksdag: Motion 2004/05:N393 av Göran Hägglund m.fl. (kd).
www.riksdagen.se/webbnav/index.aspx?nid=410&dok_id=GS02N393

Vasakronan. (2008-07-03). AP Fastigheter köper Vasakronan.
www.vasakronan.se/sv/Om-Vasakronan/Press/Pressmeddelanden/Arkivet/Pressmeddelanden-2008/Staten-saljer-Vasakronan-till-ett-varde-av-41-mdr-kr/

Vattenfall – one of the largest energy companies. Vattenfall.
www.vattenfall.com/www/vf_com/vf_com/365787ourxc/index.jsp

Vattenfall och handel med diktaturer. (2006-03-28). (Sveriges riksdag: Interpellation 2005/06:327 av Per Bill (m) till näringsminister Thomas Östros (s).
www.riksdagen.se/webbnav/?nid=63&doktyp=ip&rm=2005/06&bet=327&dok_id=GT10327

Westerlund, K. Vattenfall förbrukar mer fossilbränsle. (2009-10-27). Dagens Nyheter.
www.dn.se/ekonomi/vattenfall-forbrukar-mer-fossilbransle-1.983197

Zuckerman, E. (2007-09-04). Draft paper on mobile phones and activism.
www.ethanzuckerman.com/blog/2007/04/09/draft-paper-on-mobile-phones-and-activism/

Hittills utgivna skrifter i Bertil Ohlininstitutets skriftserie

1. Se människorna – ett försök att göra debatten om svensk flyktingpolitik mindre anonym. Emelia Frennmark och Merit Wager.
2. Hur allvarlig är ålderschocken? En kritisk analys av Sveriges demografiska problem. Martin Karlsson.
3. Nationalekonomi, privatekonomi och kommunbidrag: Om plånboksröstning och röstköp i svenska riksdagsval. Henrik Jordahl.
4. Förbjudna sanningar om Kubas ekonomi. Oscar Espinosa Chepe.
5. Liberalism som jämlikhet – ett perspektiv från vänster. Ulf Öfverberg.
6. Har Sverige blivit en »soft state«? Inga-Britt Ahlenius.
7. Tio punkter som förändrar Sverige. Bert Levin och Peter Wolodarski.
8. Alltid vid makten. Om det statsbärande partiet och perspektiven i svensk journalistik. Hans Bergström.
9. Regerandets konst. Carl Bildt.
10. Demokraternas återkomst – på tröskeln till en ny era i amerikansk politik? Mats Wiklund.
11. Liberala perspektiv i svenskt samhällsliv – 1967, 2007 och 2017. Lars Leijonborg.
12. Vad kan staten göra åt krisen? Om konjunkturpolitikens möjligheter och begränsningar.
13. Kuba efter Che och Castro – frihet eller fortsatt förtryck?
14. Den sista bastionen? Fredrik Segerfeldt.
15. Bildningsidealet – Om hur och varför kulturen gör dig till en friare människa. Per Svensson.
En kulturpolitik med kvalitet. Jasenko Selimovic.
16. Staten, kapitalet och moralen – om varför staten bör sälja sitt innehav i Vattenfall, Svenska Spel och TeliaSonera. Maria Eriksson.

Skrifterna kan laddas ner på www.ohlininstitutet.org

OHLIN institutet

BOX 5332 · IO2 47 STOCKHOLM · KANSLIET@OHLININSTITUTET.ORG
WWW.OHLININSTITUTET.ORG

ISBN 978-91-976648-8-2